

Časopis Matic moravské

ROČNÍK
CXXXVIII/2019
ČÍSLO 2
ZALOŽENO
1869

Z obsahu čísla:

Libor Jan /

Nástin vzniku a vývoje české a moravské šlechty (s důrazem na její počátky)

Tereza Randýsková /

Šlechtický chov koní v období raného novověku. Příklad moravské větve rodu Kouniců

Pavel Pumpr /

Proces vyřizování kněžských pozůstalostí v olomoucké (arci)diecézi v druhé polovině 18. století

Jiří Hanuš /

Dvojí smrt střední Evropy v pojetí českého myslitele Ria Preisnera

OBSAH

STUDIE A ČLÁNKY

J a n , Libor: Nástin vzniku a vývoje české a moravské šlechty (s důrazem na její počátky) / Outline of the Origin and Development of the Bohemian and Moravian Nobility (with Emphasis on Its Origins)	241
R a n d ý s k o v á , Tereza: Šlechtický chov koní v období raného novověku. Příklad moravské větve rodu Kouniců / Noble Horse Breeding in the Early Modern Period. The Example of the Moravian Branch of the Kounic Family	261
P u m p r , Pavel: Proces vyřizování kněžských pozůstalostí v olomoucké (arci)diecézi v druhé polovině 18. století / The Process of Handling Priestly Inheritances in the Olomouc (Arch)Diocese in the Second Half of the 18 th Century	279
H a n u š , Jiří: Dvojitá smrt střední Evropy v pojetí českého myslitele Ria Preisnera / The Double Death of Central Europe in the Interpretation of Czech Thinker Rio Preisner	315

ROZHLEDY

Živý odkaz, živé vzpomínky. Kolokvium věnované Jaroslavu Mezníkovi (František Šmahel) ...	335
B o r o v s k ý , Tomáš: Městská rada, patriciát a střety o moc v českých a moravských středověkých městech. Přínos Jaroslava Mezníka urbánnímu dějepiscectví / The Town Council, the Patriciate and Power Conflicts in Medieval Bohemian and Moravian Towns. The Contribution of Jaroslav Mezník to Urban Historiography	337
N o d l , Martin: Středověká prosopografie. Jaroslav Mezník na svébytné cestě / Medieval Prosopography. Jaroslav Mezník Following His Own Original Path	353
Č a p s k ý , Martin: Obce versus městská rada. Příspěvky Jaroslava Mezníka ke studiu městských nepokojů pozdního středověku / Municipalities versus Town Council. Contributions by Jaroslav Mezník to the Study of Municipal Disturbances in the Late Middle Ages	367
M u s í l e k , Martin: Jaroslav Mezník a „diskuse“ o krizi pozdněstředověké společnosti a počátcích husitské revoluce / Jaroslav Mezník and the “Discussion” on the Crisis of Late Medieval Society and the Beginnings of the Hussite Revolution	381

LITERATURA

Základy

Bohumil J i r o u š e k : Josef Kalousek. Historik v národní společnosti druhé poloviny 19. století (<i>P. Mása</i>)	397
Tomáš V e l i č k a : Sepsání – užívání – uchovávání. Panovnícké listiny v životě českých královských měst ve středověku (<i>L. Sulítková</i>)	401
* M a r e k z K á l t u : Chronica picta. Viedenská maľovaná kronika. 1358–1370 (<i>L. Reitinger</i>)	404
Karel H a v l í č e k : Korespondence II. 1843–1844 (<i>P. Mása</i>)	405
Korespondence. T. G. Masaryk – Josef Svatopluk Machar II. (1896) (<i>P. Cibulka</i>)	406
Lucie H e i l a n d o v á – Jindra P a v e l k o v á (edd.): Knihovny a jejich majitelé. Odraz zájmu a touhy po poznání (<i>J. Kubíček</i>)	408
Lucie H e i l a n d o v á – Jindra P a v e l k o v á (edd.): Sunt libri mei... Knihy ve výchovném procesu novověkého čtenáře (<i>J. Kubíček</i>)	409

Středověk a raný novověk

David V r á n a : Přemyslovský cyklus ve Znojmě. Úvodní otázky (<i>L. Reitinger</i>)	411
Bernd S c h n e i d m ü l l e r (ed.): König Rudolf und der Aufstieg des Hauses Habsburg im Mittelalter (<i>M. Wihoda</i>)	414
Paweł K a r p : Polsko-husycka wyprawa zbrojna przeciwko zakonowi krzyżackiemu w roku 1433 (<i>P. Bar</i>)	417
Jan L h o t á k : Město Sušice a jeho poddaní. K úloze a významu vrchnostenského hospodaření královských měst v raném novověku (<i>L. Sulítková</i>)	421
Václav G r u b h o f f e r : Zdálnivá smrt. Noční mûra osvícenské Evropy (<i>T. Malý</i>)	426
* Janusz S m o ł u c h a – John J e f f e r s o n – Andrzej W a d a s (edd.): Holy War in Late Medieval and Early Modern East-Central Europe (<i>P. Bar</i>)	429
Pavel S o u k o p : 11. 7. 1412. Poprava tří mládenců. Odpustkové bouře v Praze (<i>V. Rossow</i>)	429

Petr E l b e l – Libor J a n – Jiří J u r o k et al.: Z počátků husitské revoluce. K výročí svěcení husitských kněží na Lipnici v roce 1417 (<i>J. Škvrňák</i>)	431
Jindřich M a r e k : Václav Koranda mladší. Utrakvistický administrátor a literát (<i>A. Pálka</i>)	432
Radek F u k a l a : Konec zimního království a poslední ohniska odporu (<i>L. Sulítková</i>)	434
Pavel Š t ě p á n e k : Kapitoly z dějin česko-španělských kulturních styků a vztahů (<i>S. Luska</i>)	437

Dějiny 19. a 20. století

Detlef B r a n d e s – Edita I v a n i č k o v á – Jiří P e š e k (edd.): Uprchlíci a azylantí v zemi sousedů. Československo a Německo v letech 1933 až 1989 (<i>J. Čermínová</i>)	438
Michal P ř i b á ň et al.: Český literární samizdat 1949–1989. Edice, časopisy, sborníky (<i>J. Kubíček</i>)	440
*	
Janusz S p y r a : Rabbiner in der Provinz. Die Rolle des Rabbiners im Leben der jüdischen Gemeinschaft in Teschener und Troppauer Schlesien (<i>L. Dobrozemská</i>)	443
Stabilní katastr 1817–2017. Sborník z konference konané 14. listopadu 2017 v sídle Českého úřadu zeměměřičkého a katastrálního v Praze (<i>M. Drozda</i>)	445
Marzena B o g u s – Janusz S p y r a : Nauczyciele oraz ich stowarzyszenia na tle dyskursu społecznego w modernizującej się Europie (<i>A. Strašák</i>)	445
Václav P a v l í č e k – Jana Č e c h u r o v á – Václav L e d v i n k a – Jan H á l e k : Přemysl Šámal. Kancléř prezidentů (<i>J. Křestán</i>)	446
Ladislava C h a t e a u : Colette, má drahá, Vy víte, co máte udělat... (<i>J. Křestán</i>)	447
Jana K ö n i g s m a r k o v á : Křídla zamrzlá v ledu bez obav zvedněme. Proměna recepce básnické tvorby Konstantina Biebla na přelomu 40. a 50. let (<i>J. Křestán</i>)	449

Libor Jan

Nástin vzniku a vývoje české a moravské šlechty (s důrazem na její počátky)

Outline of the Origin and Development of the Bohemian and Moravian Nobility (with Emphasis on Its Origins)

The author analyses the state of knowledge of the origin and early development of the Bohemian and Moravian nobility. It summarizes older opinions of historians, especially Stanislav Zháněl, Václav Vaněček, František Graus, Stanisław Russocki, Dušan Třeštík and Josef Žemlička, and argues against the concept of the elimination of old dukes and the aristocracy and the subsequent gradual emergence of first the so-called beneficiary and then land nobility, from the company of the Přemyslid dukes and kings. It also disagrees with the idea that in the 10th to 12th centuries there was in fact no free land ownership held by the nobility, and that free ownership only developed gradually since the second half of the 12th century.

Keywords: beginnings of the nobility, Bohemia and Moravia, free ownership, provincial court, institutionalisation

Otázka vzniku a vývoje středověké šlechty v Čechách a na Moravě je dnes v České republice předmětem ne právě malicherného sporu.¹ Podle

1 Jde především o reakci, kterou vyvolaly názory autora tohoto příspěvku otištěné in J a n , Libor: *Václav II. a struktury panovnické moci*. Brno 2006, a o následnou diskusi, v níž ovšem neměly obě strany rovnocenné možnosti. Viz T ř e š t í k , Dušan – Ž e m - l i č k a , Josef: *O modelech vývoje přemyslovskeho státu*. Český časopis historický 105, 2007, s. 122–164. K tomu dále viz J a n , Libor: *Skrytý půvab „středo-evropského modelu“*. Český časopis historický 105, 2007, s. 873–903; Ž e m l i č k a , Josef: *Kasteláni, vilikové a beneficia v netransformované transformaci*. Český časopis historický 106, 2008, s. 109–136. Srov. též J a n , Libor: *K počátkům české šlechty. Družina, beneficium, pozemkové vlastnictví*. In: Nodl, Martin – Wihoda, Martin (edd.): *Šlechta, moc a reprezentace ve středověku*. Praha 2007 (= *Colloquia mediaevalia Pragensia IX*), s. 45–52; t ý ž : *Hereditates a soudy statut Konráda Oty*. In: t ý ž – Janiš, Dalibor et al.: *Ad iustitiam et bonum commune. Proměny zemského práva v českých zemích ve středověku a raném novověku*. Brno 2010 (= *Země a kultura ve střední Evropě XIII*), s. 10–22; Ž e m l i č k a , Josef: *O „svobodné soukromosti“ pozemkového vlastnictví*. (*K rozsahu a kvalitě velmožské držby v přemyslovskech Čechách*). Český časopis historický 107, 2009, s. 269–308; J a n , Libor: *Hereditas, výsluha, kastelanie. Několik poznámek k terminologii a metodologii současné historiografie přemyslovskeho období*. Časopis Matice moravské 128, 2009, s. 461–472; t ý ž : *Budování monarchie českých Přemyslovců. Postřehy a úvahy*. In: Wihoda, Martin – Reitinger, Lukáš et al.: *Proměna středověchodní Evropy raného a vrcholného středověku. Mocenské souvislosti a paralely*. Brno 2010, s. 117–136; t ý ž : *Česká a moravská šlechta ve 13. a 14. století – otázky zrodu a kontinuity*. In: Knoz, Tomáš – Dvořák, Jan (edd.): *Šlechta v proměnách věků*. Brno 2011 (= *Země a kultura ve střední Evropě XVII*), s. 38–62; Ž e m l i č k a , Josef: *K pozemkové výbavě české nobility ve starším středověku*. Český časopis

stále ještě převládajícího paradigmatu, které prosazuje část pražských vědeckých pracovníků,² stála na počátku vývoje šlechty přemyslovská družina, jejíž přední členové se od 10. století stávali knížecími úředníky a pobírali část státních důchodů. Přemyslovci totiž údajně zlikvidovali nejen ostatní knížata, jež v Čechách ještě v 9. století a na počátku 10. století vládla, ale posléze také starou aristokracii a zabavili jejich veškerou půdu (tím se stali jedinými pozemkovými vlastníky v zemi a ta se přeměnila v jejich „velikou knížecí vesnici“). Příslušníci uvedené družiny, kteří bývají docela kuriózně a málo logicky nazýváni velmoži, prý původně měli mizivý politický vliv a jejich role byla omezena na vyjadřování souhlasu s politikou panovníka. Šlo údajně o tzv. benefičiární údobí, během nějž se kníže po počáteční expanzivní etapě přemyslovského panství v 10. století pokusil najít na počátku 11. století nové, vnitřní ekonomické zdroje, a do důsledku tak exploatovat vlastní zemi a řídit ji pomocí tzv. hradskeho systému, reprezentovaného výkonným úřednickým aparátem s distributivní a redistributivní funkcí. Uvedení velmožové podle tohoto výkladu původně nedrželi vlastní svobodný půdní majetek (ten prý ani neexistoval) a měli k dispozici snad jen velikostně omezené dvorce s otrockou či nevolnou čeledí. Nicméně od přelomu 12. a 13. století se tyto velmožové-benefičiáři údajně podíleli na faktické privatizaci státu, tedy uzurpovali panovníkovu půdu, která byla výbavou jejich benefičií (autoři uvedeného modelu nepodali ani jediný důkaz o tom, jak se podíl na knížecích výnosech proměnil v držbu půdy, dokonce se tímto problémem ani nezabývali), a postupně se proměňovali ve velké pozemkové vlastníky. Z právního hlediska prý přinesla změnu statuta Konráda Oty (1189), která tyto úchvaty legalizovala, a sice tak, že je společně s tzv. výsluhami začala považovat za dědičný majetek (*hereditates*). Menší a střední benefičiáři se naopak stali parazitickou vrstvou a po povstání na konci čtyřicátých let 13. století byli likvidováni – autoři uvedeného modelu však nevysvětlili, jak k tomu došlo. Tehdy se údajně také zjevilo svobodné půdní vlastnictví šlechty, ale nikoli zcela naráz, nýbrž postupně. Ve vztahu k držbě půdy v linii panovník–šlechta se totiž projevovala různá míra soukromosti, a to až do konečného okamžiku, kdy

---

historický 110, 2012, s. 189–233; Jan, Libor: *Statuta Konráda Oty a problémy jejich historické a právněhistorické interpretace*. Časopis Matice moravské 136, 2017, s. 3–34.

² U česky hovořící společnosti v Čechách se již v 19. století projevovala tendence prosazovat jednotný pohled na národní dějiny – šlo samozřejmě o důležitý faktor v národněuvědomovacím procesu. Ve druhé půli 19. století, na počátku 20. století i v následné době meziválečné Československé republiky určovali tón v posuzování a hodnocení středověké historie především profesori pražské univerzity, spory se však vedly spíše o jednotliviny než o koncepce (pokud se pomine zásadní spor o smysl českých dějin, který byl mnohovrstevnatý). Po komunistickém převratu v roce 1948 převzala tuto roli pracoviště Československé akademie věd, nikoli bez patřičného podílu dogmatismu. Situaci tehdy samozřejmě napomáhala i marxistická centralizace. Po změně režimu v roce 1989 je sice mnohost názorů v zásadě „povolena“, přesto pokračuje tendence předchozích dob určovat z centra správné pohledy na věc.

se šlechtická pozemková držba stala zcela svobodnou. Patrně šlo o období šedesátých až sedmdesátých let 13. století, kdy prý Přemysl Otakar II. zřídil zemský soud, na němž se svobodná držba evidovala (zemské desky). Tento zemský soud, původně královskou institucí, však za vlády jeho syna Václava II. ovládla právě šlechta. Zatímco Přemysl Otakar II. uvedený trend nechápal, a proto se se šlechtou dostával do konfliktů – což také do značné míry vedlo k jeho pádu –, jeho syn Václav II. vývoj pochopil – či se s ním smířil – a oddělil oblast své veřejné moci (dominium generale) od sféry přímého panování (dominium speciale).

Uvedený vývoj není v daném paradigmatu považován za unikum české kotliny (o Moravě se nikdy příliš neuvažovalo, byla brána vždy jen jako závislá provincie, byť ve vrcholném středověku šlo o zemi s četnými specifiky danými vývojem do značné míry podobným, ale namnoze i odlišným), ale za jednu z tváří tzv. středoevropského modelu, kterému prý odpovídala také situace v piastovském Polsku a v arpádovských Uhrách. Údajně vycházel z principů uspořádání v pozdní karolinské říši, jejíž tradici podle Dušana Třeštíka zprostředkovala Velká Morava, útvar, o jehož skutečném charakteru se dnes – nejspíše oprávněně – přou spíše archeologové než historici, neboť písemné prameny nedokážou jednoznačně objasnit stratifikaci staromoravské společnosti.³

V argumentační rovině zastánci karolinského předobrazu společenských struktur ve třech „hraničních“ společnostech, tedy české, polské a uherské, poukazují především na užití termínů *comes* a *beneficium* v dobových pramenech, především ale v kronikách 12. století (Kosmas, Gall Anonym) a listinách z 12. a 13. století. Comes byl podle těchto výkladů představeným hradu či hradského okrsku, v intencích franckého hrabství, bez ohledu na to, že v daném významu je termín užit především v textu tzv. hnězdenských dekret Břetislava I., zatímco u kronikáře Kosmy a ve většině dalších případů se s uvedeným výrazem pojí významy jiné; označuje hlavně průvodce knížete v původním významu slova (*comitatus*) a později často jen příslušníka elitní vrstvy. Dříve než termín *beneficium* se v listinách objevuje označení *beneficiarii* či *inbeneficiati* (přelom 12. a 13. století). Substantivum *beneficium* se v listinách vyskytuje častěji až od poloviny 13. století a vždy znamená nějaký úřad spojený s majetkovou výbavou,

3 Pilotní text v tomto směru představuje článek Dušana Třeštíka z roku 1979, který ovšem není opatřen poznámkami, a tudíž postrádá řádnou vědeckou argumentaci. Viz T ř e š t í k , Dušan: *Proměny české společnosti ve 13. století*. Folia historica Bohemica 1, 1979, s. 131–154. Možné odvolání se na to, že vychází ze starších článků uvedeného autora (respektive z textů Barbary Krzemieńské), je matoucí, protože v nich Třeštík své názory měnil, modifikoval, nepochybně částečně na základě zahraniční literatury (některé z nich budou citovány dále v poznámkách). K tzv. privatizaci státu viz Ž e m l i č k a , Josef: *České 13. století: „privatizace“ státu*. Český časopis historický 101, 2003, s. 509–540. Uvedené názory shrnuje velká publikace S o m m e r , Petr et al. (edd.): *Přemyslovci. Budování českého státu*. Praha 2009 (zde jsou také v poznámkách odkazy na literaturu).

tedy vesnicemi, polnostmi, mlýny či právem rybolovu (pomine-li se řídký výskyt termínu v jiném významu, například jako označení daru či obvěnění církevní instituce).⁴ Naproti tomu Dušan Třeštík a po něm Josef Žemlička uvádějí, že beneficia byla úřady na knížecím dvoře nebo ve správě země, bez pozemkového vybavení, pouze s podílem na knížecích, tedy v zásadě na státních příjmech.⁵ Existenci beneficií s pozemkovou výbavou sice pro 13. století evidují, nedokážou však věrohodně vysvětlit, jak došlo k proměně předpokládaných původních úředních beneficií bez půdy, s pouhými přiděly z knížecích příjmů, v pozemková beneficia.⁶ Hovoří sice o masivní uzurpaci půdy ze strany beneficiářů, ale nevysvětlují, proč beneficia, například purkrabství jednotlivých královských hradů, trvala po celé 13. století a byl o ně mezi společenskou elitou – nejvýše postavenou šlechtickou

4 Viz Jan, L.: *Václav II.*, s. 188–190; t ý ž : *K počátkům*, s. 45–52.

5 T ř e š t í k , D.: *Proměny*, s. 141–145; Ž e m l í č k a , Josef: *Čechy v době knížecí (1034–1198)*. Praha 1997, s. 181–182, 284–285. Kuriózně ještě roku 1984 hájil Dušan Třeštík názor, že beneficia byla v zásadě časově omezená léna, která se postupně stávala dědičnými, čímž se „feudalizovala“ hradská soustava. K tomu viz T ř e š t í k , Dušan – P o l í v k a , Miloslav: *Nástin vývoje české šlechty do konce 15. století*. In: Čierný, Ján – Hejl, František – Verbík, Antonín (edd.): *Struktura feudální společnosti na území Československa a Polska do přelomu 15. a 16. století*. Praha 1984, s. 109.

6 Josef Žemlička dokonce uvádí, že jedna třetina shromážděných zisků zůstávala v kastelánii (jakkoli je tento termín pro české prostředí nevhodný) a dvě třetiny byly určeny ústředí, tj. pražskému dvoru. Viz Ž e m l í č k a , J.: *Čechy*, s. 285. Pro takové tvrzení neexistuje v českém pramenném materiálu jediný podpůrný doklad. Lze ovšem ukázat genezi tohoto názoru. Karol Modzelewski (viz M o d z e l e w s k i , Karol: *Organizacja gospodarstwa państwa piastowskiego. X–XIII wiek*. Poznań 2000², s. 93) připomněl, že podle statut uherského krále Kolomana se příjmy z daní a poplatků dělily v poměru jedna ku dvěma mezi župana (comes) a krále (Z á v o d s z k y , Levente: *A szent István, szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. (Függelék: a törvények szövege)*. Budapest 1904, s. 186, č. 25; s. 193, č. 78–79). Tak se údaj z uherského prostředí (podle předpokladu, že vše bylo ve třech středoevropských monarchiích shodné) zcela nekriticky vztáhl na možné poměry v Čechách, aniž by cokoli svěřilo pro takovou praxi. Informace o výbavě beneficií jsou známy až ze 13. století a v zásadě jde vždy o pozemkový majetek (viz odkazy v pozn. 3). Tyto statky mohl samozřejmě panovník beneficii odejmout a darovat je jako svobodné dědictví svým věrným. Viz případ v jednom z hradištských falz s datem 19. května 1251, podle něhož dal král již dříve pozemky nižších komorníků (patrně púhončích) původně příslušné ke kastelánskému úřadu v Olomouci Crhovi („*terram camerariorum in Topolan ad castellanium prius Olomucensem spectantem*“), otci olomouckého kastelána Bohuše. Viz *Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae IV/1. Inde ab a. MCCXLI usque ad a. MCCLIII*. Edd. J. Šebánek et S. Dušková. Prague 1962, č. 212, s. 377. O púhončím a ministeriálech olomouckého purkrabího se ostatně hovoří i textu z roku 1275. Viz *Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae V/2. Inde ab a. MCCLXVII ad a. MCCLXXVIII*. Edd. J. Šebánek et S. Dušková. Praha 1981, č. 795, s. 479–481; č. 818, s. 513–514. Až z roku 1337 je známo z listiny krále Jana vymezení příjmů královského číšníka, jež pocházelo již z doby Václava II. a jeho předchůdců. Šlo předně o dávkou jednoho solidu (lotu) z každé várky piva ze všech pražských krčem, o mýto ze čtyř jmenovaných lokalit a o dvě vesnice. Nikdo kromě číšníka nesměl povolovat zřizování krčem (s výjimkou čtyř provincií příslušejících k pražskému soudu, kde to činili popravci) a všichni královští úředníci přepravující víno a nápoje pro tento úřad byli číšníkovi podřízeni. Viz *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae III. Annorum 1333–1346*. Ed. J. Emler. Pragae 1892, č. 420, s. 172–173. Ani to však nelze považovat za důkaz, že by beneficia byla původně vybavena jen podílem z panovníkových (státních) příjmů. Ukazuje to na možnost kombinované výbavy, kterou nikdo nezpochybňuje.

vrstvou, jejíž příslušníci si již z velké části vybudovali svá alodní rodová dominia – neustálý zájem (a tato beneficia měla stále svoji půdní výbavu).

Naznačený výklad o zrodu české šlechty od likvidace rodové aristokracie přes knížecí družinu k závislým beneficiárním úředníkům „velké knížecí vesnice“ a od nich až ke šlechtě pozemkové má samozřejmě svoji sledovatelnou genezi. Není nutné ji zde popisovat podrobně (nedostává se k tomu ostatně ani prostor), zvláště když užitečné a výstižné přehledy podal nedávno Vratislav Vaníček.⁷ Stačí připomenout jen její klíčové fáze.

Starší, a sice česká i německá, historiografie 19. a počátku 20. století vesměs hledala původ šlechty ve staré tzv. kmenové nebo rodové aristokracii (případně nepřemyslovské knížecí vrstvě) raně historického, ba dokonce předhistorického období a byla ochotna s opatrností diskutovat o míře resorpce této vrstvy ve skupině věrných mužů knížete, třebaš původně neurozeného, služebného postavení.⁸

Samostatnou knihu o počátcích české šlechty vydal mladý soudní úředník z Brna Stanislav Zháněl, který nebyl zatížen stereotypy českého akademického prostředí a v průběhu dvacátých let 20. století pobýval třikrát na neplacené studijní dovolené v Paříži. V kurzu profesora Sorbonny Ferdinanda Lota se začal věnovat problematice počátků feudalismu v českém prostředí.⁹ Výsledkem byla kniha *Jak vznikla staročeská šlechta*, kterou vydal v roce 1930 vlastním nákladem.¹⁰ Po rozsáhlých rešerších zdůraznil roli vojenské družiny, která byla podle něho u Slovanů obdobná jako u starých Keltů či Germánů a jejíž členové byli povinni svému náčelníkovi věností. Existenci družiny pak předpokládal i v knížecím období, kdy byli družiníci vázáni k pánovi věností a k sobě navzájem přátelstvím; pán je živil, šatil a odměňoval, zároveň i trestal.¹¹ Kníže ovšem nevytvořil novou šlechtickou vrstvu, neboť ta tu byla odedávna, dal však „*ne ještě přesně vyhraněnému pojmu šlechtice nový ráz, totiž hradských úředníků*“. Úřadům byla delegována moc a dotace formou beneficia představovala skvěle zajištění. Tímto způsobem příslušníci staré rodové elity, zámožní majitelé půdy a knížecí bojovníci splývali na vládcově dvoře v novou elitu, šlechtickou vrstvu

7 Vaníček, Vratislav: *Strukturální vývoj sociálních elit v českých zemích do roku 1310. (Základní vývojové tendence, metodologické souvislosti)*. In: Pakulski, Jan, – Wroniszewski, Jan (edd.): *Genealogia – stan i perspektywy badań nad społeczeństwem Polski średniowiecznej na tle porównawczym*. Toruń 2003, s. 233–300; t ý ž : *Paradoxy marxistické mediévistiky z pohledu současnosti. (Koncept státotvorné družiny raného středověku v české a německé historiografii)*. *Historia Slavorum Occidentis* 3, 2013, s. 13–42 (zde velmi otevřeně).

8 Srov. Vaníček, V.: *Strukturální vývoj*, s. 242–243.

9 JUDr. Stanislav Zháněl pocházel z učitelské rodiny a byl hluboce věřícím katolíkem. Jeden z jeho bratří, Karel, byl vojenským duchovním a za druhé světové války byl vězněn v Dachau. Jeho strýc Karel byl plukovníkem duchovní služby československé zahraniční armády a celá rodina byla zapojena do protinacistického odboje. V letech 1938–1955 byl Zháněl ředitelem univerzitní kanceláře Masarykovy univerzity.

10 Zháněl, Karel: *Jak vznikla staročeská šlechta. Příspěvek k nejstarším politickým a sociálním dějinám českým*. Brno 1930.

11 Tamtéž, s. 115–120.

historických dob. Hradští úředníci (župani, comites) se tímto způsobem stali nejvlivnější vrstvou českého národa.¹² Ovšem již pro 11. a 12. století Zháněl předpokládal vrstvu velmožů (magnates, barones, župani), kteří drželi nejvýznamnější hradské úřady a jimž patřila velká pozemková latifundia, a vrstvu méně významnou (milites, vladykové, později zemané) s méně významnými úřady a menšími statky.¹³ Právě zmíněné charakteristiky, a to i přes jistý mechanický přístup autora i formálně právní pohled bez nalézání širších ekonomických a sociálních souvislostí, sehrály v období po druhé světové válce při formování dalších názorů na zrod a charakter české šlechty nezanedbatelnou roli, byť Zhánělov přínos nebyl v zásadě nikdo ochoten přiznat.

Zmínit je nicméně třeba ještě tři autory, kteří v předválečném období či těsně po druhé světové válce přispěli významnými postřehy. Byl to v první řadě pražský německy hovořící historik a archivář Rudolf Koss, který prosazoval tezi o dlouhé kontinuitě urozené vrstvy a mnoho desetiletí, ne-li staletí trvajícím formování zemského soudu. Úřady spojené s beneficií lze podle něho chápat jako svého druhu léna. Také panovnická doména byla podle jeho názoru oddělena od veřejné správy (reprezentované kastelány hradů) a spravovali ji vilikové. Koss odmítl starší české názory, že ve 12. století úřednická a služebná šlechta nahradila starou šlechtu rodovou a skutečná dědičná šlechta se pak jako stav vyvinula teprve ve 13. století.¹⁴

Právní historik Václav Vaněček vycházel z některých starších názorů. Jeho vlastní důkladná, byť poněkud chaoticky komponovaná práce o právním postavení nejstarších klášterů dokládá, že dospěl k přesvědčení o dávné, raněstředověké existenci svobodného pozemkového vlastnictví (alodu); zároveň uznával pro dobu do konce 11. století významnou roli knížecí družiny, vytvářející státní aparát.¹⁵ Levicově orientovaný, leč kritický Jan Slavík ve své sociologicky laděné črtě pod dobově podmíněným názvem *Vznik českého národa* hovořil o období družinném, které trvalo do 12. století a na jehož konci se s rozpadem rodových struktur vyhranily dvě vrstvy:

12 Tamtéž, s. 174, 197, 201.

13 Tamtéž, s. 217.

14 Již K o s s , Rudolf: *Zur Kritik der ältesten böhmisch-mährischen Landesprivilegien*. Prag 1910 (= Prager Studien aus dem Gebiete der Geschichtswissenschaft XV). Především však t ý ž : *Forschungen zur mittelalterlichen Gerichtsverfassung Böhmens und Mährens*. Prag 1919; t ý ž : *Zur Frage nach der Entstehung und Entwicklung des böhmischen Herrenstandes*. Prag 1920, zde kupříkladu s. 10–32.

15 V a n ě ě k , Václav: *Základy právního postavení klášterů a klášterního velkostatku ve starém českém státě (12.–16. století) I. Zakladatelská práva*. Praha 1933; *II. Pozemková vrchnost. Imunita hospodářská*. Praha 1937; *III. Imunita soudní*. Praha 1939; t ý ž : *Dvě studie k otázce právního postavení klášterů a klášterního velkostatku ve starém českém státě*. Praha 1938 (= Práce ze semináře čsl. právních dějin na právnické fakultě Karlovy university v Praze XXIII); t ý ž : *Dějiny státu a práva v Československu do roku 1945*. Praha 1975³, zde zejména s. 53–54.

šlechta a poddaní. Práce naznačovala neortodoxně levicová východiska v hodnocení, avšak dogmatici autora nemilosrdně umlčeli.¹⁶

Spolu s Josefem Mackem jim nepochybně dominoval František Graus. Historik, který citoval jedním dechem Karla Marxe, Josifa Stalina i Marca Blocha, vytvářel pseudorevoluční paradigma české historiografie, jež bylo podřízeno ideologickým požadavkům a také – což bylo snad ještě horší – mocenským ambicím svého autora. Graus zpočátku přijímal existenci feudalismu (lenního systému) již v českém raném středověku, nejstarší skutečnou organizací feudálů mu pak byla na základě pramenů družina. „*Družina je v podstatě shodná s počátky t. zv. lenního systému a je výrazem ještě slabě rozvinutého třídního panství feudálů,*“ napsal ve své knize o venkovském lidu. Dále řešil, kdy se i v Čechách „*stala léna dědičným vlastnictvím jednotlivých feudálů,*“ a došel k názoru, že tuto proměnu zachycují tzv. statuta Konráda Oty, kladená do roku 1189 a potvrzující panující stav.¹⁷ Přibližně o deset let později, když přednášel za měnící se politické situace na německých univerzitách, Graus svůj koncept proměnil a absolutní důraz položil na družinu s klasifikací jejích vývojových forem (malá družina, družinné vojsko, velkodružina, odumírající tzv. feudalizující se družina), což bylo ostatně vždy typické pro marxisticky orientované badatele. Podle Grausových názorů si kniže pomocí družiny podmanil nebo vyvraždil všechny konkurenty. Stará šlechta byla údajně v 10. století úplně vybita. Zároveň se panovníkům podařilo „*pomocí organizace hradských kastelání a služebných osad*“ zpomalit definitivní feudalizaci družin (sic!).¹⁸

Posledně uvedená konstatování se stala základními kameny, na nichž začal budovat svoji konstrukci Dušan Třeštík, původně Grausův aspirant. Vsadil na Kosmovu kroniku jakožto zásadní pramen k nejstarším českým dějinám, bez ohledu na to, že Kosmas se vnitřní sociální strukturou společnosti nezabýval (to by šlo zásadně proti jeho autorské tendenci), nezajímala ho, a užívání terminologie proto u něho nebylo stabilní.

16 S l a v í k , Jan: *Vznik českého národa. Úvod do českých dějin. I. Národ v době družinné.* Praha 1946; *II. Národ a města.* Praha 1948.

17 G r a u s , František: *Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské. I. Dějiny venkovského lidu od 10. stol. do první poloviny 13. stol.* Praha 1953, s. 204–205.

18 G r a u s , František: *Rané středověké družiny a jejich význam při vzniku států ve střední Evropě.* Československý časopis historický 13, 1965, s. 1–18, zde zvláště s. 4–5, 11–12, 17; podobně v německé variantě (t ý ž : *Adel, Land und Herrscher in Böhmen vom 10. bis 13. Jahrhundert.* Nachrichten der Giessener Hochschulgesellschaft 35, 1966, s. 131–153) a ve francouzské verzi (t ý ž : *Origines de l'état et de la noblesse en Moravie et en Bohême.* Revue des Études Slaves 39, 1961, s. 43–58). Bídu českého vědeckého prostředí za komunistického režimu a jeho rezignaci na řešení důležitých strukturálních otázek panovnické moci konstatoval S e i b t , Ferdinand: *Land und Herrschaft in Böhmen.* Historische Zeitschrift 1965, Bd. 200, s. 294–295. Za pozitivní označil Grausovu výše uvedenou „*přehlednou skvělou*“ ve francouzštině. Grausův metamorfující přístup nedávno podrobně rozebral V a n í č e k , V.: *Strukturální vývoj,* s. 22–28. Graus se podle něho postupně dopracoval k představě, že vládce založil stát vyhlazením šlechty (rodové elity) za pomoci svojí družiny, která vzešla z lidu či nesvobodných osob. Tamtéž, s. 23.

Zároveň však na základě inspirace v bádání a diskusích polské historiografie začal Třeštík rozvíjet představu o třech monarchiích ve středovýchodní Evropě (Čechy, Polsko, Uhry), jejichž organizační kořeny byly v zásadě stejné (o silných podobnostech nebylo a dodnes není zásadnějších pochyb), s důrazem na skutečnost, že šlo o specifický model vývoje „státu“ na pomezí západního světa, který však nesl rysy tzv. třetích cest.¹⁹ Důraz položil na prvotní zabavení veškeré půdy ze strany knížete, ať již náležela komukoli, na vnímání daní v soukromoprávní rovině jakožto platby od (státních) poddaných za udržování pořádku (staroslověnsky *muřb*), dále na rozvoj tzv. služebné organizace, v jejímž rámci v podstatě rabské osady poskytovaly různorodý servis hlavním i vedlejšími centřům (vyvozeno především na základě toponomastiky), a na faktickou neexistenci režijního hospodaření knížete – dvorcového systému, vilikací –, byť prameny hovoří o vilicích; ti však podle Třeštíka byli pouhými správci skladišť se zbožím vybíraným od poddaných.²⁰

Výklad dalšího vývoje společnosti a elit zvláště pro 13. století pak Dušan Třeštík vytýčil roku 1979 v příspěvku otištěném v prvním čísle sborníku, který začal vydávat Ústav československých a světových dějin Československé akademie věd – nešlo ani tak o argumentačně podloženou hypotézu, ale spíše o programový manifest.²¹ Třeštíkovy představy pak začal fakticky naplňovat dílčími příspěvky jeho spolupracovník Josef Žemlička.²² Výslednicí těchto prací bylo postupné ukotvování paradigmatu o středo-

19 K tomu viz především Kr z e m i e ů s k a, Barbara – T ř e š t í k, Dušan: *Hospodářské základy raně středověkého státu ve střední Evropě (Čechy, Polsko, Uhry v 10.–11. století)*. *Hospodářské dějiny* 1, 1978, s. 149–230; t í ž : *Hospodářské základy raně středověkého státu ve střední Evropě (Čechy, Polsko, Uhry v 10.–11. století)*. Československý časopis historický 27, 1979, s. 113–230; německy t í ž : *Wirtschaftliche Grundlagen des frühmittelalterlichen Staates im Mitteleuropa (Böhmen, Polen, Ungarn im 10.–12. Jahrhundert)*. *Acta Poloniae Historica* 40, 1979, s. 5–31. Dále T ř e š t í k, Dušan: *K sociální struktuře přemyslovských Čech. Kosmos o knížecím vlastnictví půdy a lidí*. Československý časopis historický 19, 1971, s. 537–567.

20 Uvedené názory s odkazy uvádí J a n, L.: *Česká a moravská šlechta*, s. 38–44.

21 T ř e š t í k, D.: *Proměny*, 131–156.

22 Ž e m l i č k a, Josef: *Století posledních Přemyslovců. (Český stát a společnost ve 13. století)*. Praha 1986; t ý ž : *Ke zrodu vrcholně feudální „pozemkové“ šlechty ve státě Přemyslovců*. *Časopis Matice moravské* 109, 1990, s. 17–38; t ý ž : *Přemysl Otakar I. Panovník, stát a česká společnost na prahu vrcholného feudalismu*. Praha 1990; t ý ž : *Čechy*, t ý ž : *Počátky Čech královských 1198–1253. Proměna státu a společnosti*. Praha 2002; t ý ž : *Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků*. Praha 2011. Žemličkovy názory nejsou v jednotlivých pracích zcela konzistentní a terminologicky stabilní, v některých momentech vychází i z předgrausovského bádání (častěji cituje Zhanělovu práci). Nedošlo podle něho například k vyhubení „rodové“ aristokracie, ale k jejímu citelnému zeslabení, základem sociální nadřazenosti a politické váhy velmožů byla podle jeho názoru služba knížeti a státu, v 11. století se počet rodů kolem knížete fakticky uzavřel (?), zároveň hovoří o moci raněstředověké šlechty (t ý ž : *Čechy*, s. 196–197). Jindy zase uvažuje o transformaci beneficiární aristokracie v dědičnou šlechtu mladšího středověku od poloviny 12. do poloviny 13. století (t ý ž : *Počátky*, s. 353). U některých tvrzení není ani zřejmé, zda jsou vůbec míněna vážně: „Ani „svobodné šlechtické majetky“ netvořily v Konrádově době [v době Konráda Oty, tj. v druhé půli 12. století] svebytnou, masově rozšířenou a striktně vymezenou kategorii vlastnictví“ (t ý ž : *Přemysl Otakar II.*, s. 292).

ropském modelu v podobě, v jaké byl i s dalšími konsekvencemi představen úvodními řádky tohoto příspěvku, v české odborné literatuře.²³ V době, kdy Třeštík se svými názory vystoupil, s ním zdaleka ne všichni souhlasili. Rostislav Nový, byť se opíral o závěry Františka Grause, hledal v beneficích lenní rysy, odmítal protiklad „státní“ hradské soustavy a utváření šlechty a statuta Konráda Oty podle něho zajišťovala dědičnost výsluhových statků, tedy těch, jež získali příslušníci elity od knížete (nebyly však původně svobodné, ale ani lenní).²⁴ Polský bohemista a právní historik Stanisław Russocki, který s Dušanem Třeštíkem běžně spolupracoval, odmítl představu o absolutistické moci knížete a zdůraznil naopak důležitost šlechtické oligarchie, která vládla společně s panovníkem, zaštiťujícím organizační formu. Nesouhlasil s tím, že statuta Konráda Oty potvrzovala dědičnost lén, a zdůraznil, že výsluhy²⁵ měly charakter dědičně držných statků.²⁶ Vybízal také k širší pojaté diskusi, k té ovšem nikdy nedošlo a naopak se i v působení na odbornou veřejnost utvrzovala iluze patrimoniální monarchie nikoli nepodobné orientálním despociím.

V prvním desetiletí třetího tisíciletí se ozvalo několik tu více, tu méně polemických názorů, které zpochybňovaly na základě argumenty podloženého výzkumu některé z hlavních rysů tzv. středoevropského modelu; mezi jejich zastánce patří i autor těchto řádků.²⁷ David Kalhous pomocí subtilní analýzy nejstarší vrstvy pramenů ukázal, že již kolem prvních přemyslovských knížat se pohybovali velmoži, jejichž postavení nebylo dáno jednorázovým výběrem, ale naopak vyplývalo z dlouhotrvající, nejspíše děděné pozice, což je zřetelným atributem připisovaným běžně skutečné šlechtě.²⁸ Martin Wihoda novým analytickým pohledem na dílo kronikáře Kosmy i další prameny nepotvrdil charakter přemyslovských Čech jakožto knížecí vesnice a doložil, že Kosmův svět urozených se skládal z tzv. starších země, tedy skutečné elity s dědičným právem volby, i z knížecích rádců

23 Jednotlivé komponenty paradigmatu přejímali další autoři zpravidla jako fakta. Cestu od teorie k paradigmatu na příkladu tzv. středoevropského modelu ukázal výstižně A n t o n í n , Robert: *Model středoevropského typu středověkého státu jako interpretační problém české a polské medievalistiky*. *Historia Slavorum Occidentis* 1, 2011, s. 65–76.

24 N o v ý , Rostislav: *Přemyslovský stát 11. a 12. století*. Praha 1972, například s. 39–40, 110–111.

25 Termín *výsluha* je novodobým historiografickým konstruktem, ve středověku nebyl v českých zemích užíván, a tudíž nemá právní relevanci. K tomu viz J a n , L.: *Hereditas*, s. 466–469.

26 R u s s o c k i , Stanisław: *Vznik vládního systému a způsob panování v patrimoniálních monarchiích střední Evropy. (Několik diskusních poznámek)*. *Československý časopis historický* 28, 1980, s. 399–413, zde s. 406; t ý ž : *Z badání nad českým systémem benefičijným*. *Časopismo Prawno-Historyczne* 23, 1971, s. 31–46, zde s. 44–45; t ý ž : *Figuré ou réel : le « féodalisme centralisé » dans le centre-est de l'Europe*. *Acta Poloniae Historica* 66, 1992, s. 31–37.

27 Vedle titulů uvedených v pozn. 1 viz též J a n , Libor: *Vznik zemského soudu a správa středověké Moravy*. Brno 2000.

28 K a l h o u s , David: *Čeští velmoži 10. věku*. Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity C 52, 2005, s. 5–13; t ý ž : *Anatomy of a Duchy. The Political and Ecclesiastical Structures of Early Přemyslid Bohemia*. Leiden – Boston 2012, s. 104–143.

a důvěrníků krátké působnosti, zkrátka jakýchsi povýšenců.²⁹ Jan Klápště ukázal potenciál elitní vrstvy na přelomu 12. a 13. století a zpochybil idealizované fungování služebné organizace,³⁰ zatímco Tomáš Petráček argumenty podložil existencí knížecího velkostatku v 10. až 12. století.³¹ A konečně jako dlouhotrvající a hluboko sahající proces, nikoli jednorázový počín Přemysla Otakara II., osvětlil ve stopách části starších autorů formování zemského soudu Dalibor Janiš.³² Právě podcenění právního postavení českých a moravských elit a jejich role v zemském soudnictví se stalo jednou z příčin ztroskotání tzv. středoevropského modelu.³³ Cennými sondážemi do poměrů (především majetkových) šlechty, jež se začala vynořovat z písemných pramenů ve 12. století, přispěl k debatě Tomáš Velímský. Ten dokázal znalost těchto pramenů, které se v dané době vyskytovaly ve větší (nikoli ještě velké) míře, účelně propojit s výsledky archeologických výzkumů a se skvělou znalostí terénu.³⁴

Zcela nejnověji se k problematice tzv. státu středoevropského typu vyjádřil archeolog Ivo Štefan. Upozornil, že historikové z Polska a Maďarska³⁵

29 W i h o d a , Martin: *Kníže a jeho věrní. Kosmas o světě předáků a urozených*. In: Nodl, Martin – Wihoda, Martin (edd.): *Šlechta, moc a reprezentace ve středověku*. Praha 2007 (= *Colloquia mediaevalia Pragensia IX*), s. 11–29; t ý ž : *Sněmy Čechů*. In: Knoz, Tomáš – Dvořák, Jan (edd.): *Šlechta v proměnách věků*. Brno 2011 (= *Země a kultura ve střední Evropě XVII*), s. 17–37.

30 K l á p š t ě , Jan: *Proměna českých zemí ve středověku*. Praha 2005, s. 20–166, 295–315.

31 P e t r á č e k , Tomáš: *Fenomén darovaných lidí v českých zemích 11.–12. století. K poznání hospodářských a sociálních dějin českých zemí doby knížecí*. Praha 2002. Autor přehledně uvádí, jak František Graus, Zdeněk Fiala i Rostislav Nový odmítli tezi o režijním velkostatku se dvory či dvorci, a to s odkazy na jejich práce (viz tamtéž s. 208, pozn. 1044). Druhé vydání t ý ž : *Nevolníci a svobodní, kníže a velkostatek. Fenomén darovaných lidí přemyslovských zemí 10.–12. století*. Praha 2012.

32 J a n i š , Dalibor: *Nalézání práva a zemské soudnictví v českých zemích*. In: Jan, Libor – Janiš, Dalibor et al.: *Ad iustitiam et bonum commune*. Proměny zemského práva v českých zemích ve středověku a raném novověku. Brno 2010 (= *Země a kultura ve střední Evropě XIII*), s. 23–46.

33 Autoři tzv. středoevropského modelu i s ním spojeného výkladu českých dějin v přemyslovském období a badatelé, které ovlivnili, kritické a diskusní hlasy zcela oslyšeli a v roce 2009 vydali výpravnou publikaci, v níž popsané názory prezentovali jako vrchol neustále se kupředu pohybujícího poznání. Viz S o m m e r , P. et al. (edd.): *Přemyslovci*.

34 V e l í m s k ý , Tomáš: *Paní Bohatěj a její blízcí*. In: Nodl, Martin – Wihoda, Martin (edd.): *Šlechta, moc a reprezentace ve středověku*. Praha 2007 (= *Colloquia mediaevalia Pragensia IX*), s. 53–62; t ý ž : *K problematice pozemkové držby českých velmožů a družiníků v období 11.–12. století*. *Studia mediaevalia Bohemica* 1, 2009, s. 177–186; t ý ž : *Vzestupy a pády bílinských hradských správců*. In: Boháčová, Ivana – Sommer, Petr (edd.): *Středověká Evropa v pohybu. K počtě Jana Klápště*. Praha 2014, s. 325–363; t ý ž : *O královském podčechim, který toužil stát se stolníkem*. In: *Středověký kaleidoskop pro muže s hůlkou*. Věnováno Františku Šmahelovi k životnímu jubileu. Praha 2016, s. 665–677; t ý ž : *Páni ze Svojšína. Rod velmožů, páni a rytířů z povodí Mže*. Praha – Ústí nad Labem 2013.

35 Mínění v Maďarsku výstižně charakterizuje Z s o l d o s , Attila: *Vznik šlachty v středověkom Uhorskom kráľovstve*. In: Lengyelová, Tünde (ed.): *Uhorská šlachta v stredoveku a novoveku*. Bratislava 2010 (= *Forum Historiae* 4, 2010, č. 2), s. 1–11. Zsoldos uvádí, že již pro 11. století se zde předpokládá existence šlechty (nobiles) pocházející ze staré aristokracie, která měla soudní práva na svých panstvích, a že její řady byly rozšiřovány o svobodné, ale neurozené služebníky krále (servientes regis) a církevní či hradní iobagiony, kteří se svým

jsou k takovému výkladu skeptičtí, pokud ne zcela odmítají. Podotkl, že s narativem umožňujícím vyprávět dějiny střední Evropy v jednom logicky provázaném příběhu počítajícím také s tzv. služebnou organizací – spíše hypotetickou než dokázanou – se pojí řada nikoli marginálních problémů. Difuзионistický charakter takového přístupu, vycházející z teze o uplatňování vnějších vlivů (pozdněanticko-karolinský systém akceptovaný Velkou Moravou a předaný „nástupnickým“ státům) na úkor autochtonního, samostatného vývoje, respektive z dalších teorií založených na kreativním centru a pasivních periferiích, je totiž podle něho mírně řečeno pochybný. Autor následně resumoval historické prameny a konstatoval přetrvání části elit, která však údajně nebyla tak významná, aby zanechala otisk v písemných pramenech. Ukázal také, jak se geopolitické uspořádání Čech odlišovalo od struktur polabských Slovanů, ale také od poměrů na Moravě. Jde o důležitá zjištění, která ukazují neudržitelnost modelového přístupu. Štefan zpochybnil brutální likvidaci konkurenčních českých knížat ze strany Přemyslovců, protože v jejím případě by muselo dojít k rozkladu stávajícího společenského řádu, stejně jako přiložil důrazný otazník k představě o přemyslovské expanzi financované mohutným mezinárodním trhem s otroky, z něhož Přemyslovci podle Třeštíka získávali svůj ekonomický a potažmo i mocenský potenciál.³⁶

Na základě starších i novějších zkoumání lze formulovat několik základních tezí týkajících se vývoje české šlechty:

---

statusem v 13. století přiblížili zemské šlechtě. Polské bádání přibližuje J u r e k , Tomasz: *Geneza szlachty polskiej*. In: Nodl, Martin – Wihoda, Martin (edd.): *Šlechta, moc a reprezentace ve středověku*. Praha 2007 (= Colloquia mediaevalia Pragensia IX), s. 63–140. Autor hovoří o existenci tzv. velkodužiny v době formování piastovské monarchie, ale zdůrazňuje, že její předpokládané rozsazení po zemi v polovině 11. století není doložené žádnými prameny. Raněpiastovská nobilita měla podle něho pozemkové majetky, které postupem času narůstaly. Polská historiografie nicméně pracuje s termínem *rytířstvo* pro dobu nejméně do 13. století (tyto rody údajně držely také alodní statky) a předpokládá, že skutečná šlechta v raněnovověkém významu vznikla až v pozdním středověku.

36 Š t e f a n , Ivo: *Velká Morava, počátky přemyslovských Čech a problém kulturní změny*. In: Macháček, Jiří – Wihoda, Martin (edd.): *Pád Velké Moravy aneb Kdo byl pohřben v hrobu 153 na Pohansku u Břeclavi*. Praha 2016 (= Prameny české historie II), s. 190–231. Jan Zelenka žel ve druhé části své knihy o beneficiích v Čechách nepracuje s prameny (či jen zcela minimálně) a v podstatě jen komentuje stávající literaturu. Viz Z e l e n k a , Jan: *Beneficium et feudum. Podoba a proměny lenního institutu*. Praha 2016. Za málo logický lze považovat jeho názor, že termín *hereditates* ve statutech Konráda Oty nemusel vypovídat nic o jejich dědičnosti, byť prameny takto podle něho označují zpravidla majetek předávaný z generace na generaci (s. 167). O stránku dříve ale říká, že výraz *hereditates* mohl vedle svobodné dědičné držby označovat i jiné druhy propůjčené držby (neuvádí ale, jaká mohla vůbec být v Čechách a na Moravě přelomu 12. a 13. století dědičná propůjčená držba, když jinde lenní statky vylučuje) či majetek obecně. Zelenka se pohybuje mezi dvěma názory české historiografie; první prosazuje předpoklad „velké knížecí vesnice“, kde knížecí beneficiáři dostávali jen podíl z knížecích příjmů a svobodný pozemkový majetek šlechty v podstatě neexistoval, druhý má naopak beneficia za úřady s přiděleným pozemkovým majetkem, tedy za období dočasných lén. Ač se autor na mnohé rysy prvního přístupu dívá skepticky, kritizuje spíše ten druhý. V případě uvedených publikací byla propásnuta šance vyslovit kompetentní slova v probíhající diskusi.

- 1) Pro torzovitost pramenů nelze zcela přesně postihnout formování špičky českých a moravských elit v době předhistorické a raně historické. Některé indicie však nasvědčují, že šlo v první řadě o rody, jejichž postavení bylo dáno dědičnou příslušností k této vrstvě, pozicemi jejich členů na panovnickém dvoře a v beneficiárním systému i držbou svobodného půdního vlastnictví. Postupný růst jejich potenciálu dokumentují soukromá založení kostelů (od druhé poloviny 10. století) a klášterů (po roce 1140).³⁷ Nešlo ale o struktury stabilní, neboť tyto rody vymíraly, upadaly do nemilosti a objevovaly se nové díky povznesení jednotlivců. Uvedená situace ostatně trvala až do konce přemyslovského období. Snad lze hovořit o širší panovníkově družině (comites v pojetí kronikáře Kosmy).
- 2) Příslušníci této vrstvy měli zájem o držbu beneficiárních úřadů na panovníkově dvoře a ve správních strukturách. Nešlo ale o úřady s podílem z panovníkových příjmů (v některých případech je samozřejmě vyloučit nelze; i na Západě byla léna pozemková a léna finanční), nýbrž o úřady s pozemkovým vybavením, jehož výnos sloužil plně beneficiáři.³⁸ V tom se česká beneficia podobala lénům v západní Evropě, byla však dočasná. Beneficiáři nebyli úředníky panovníkovy vlastní domény, neboť jejich role spočívala v oblasti veřejnoprávní.³⁹ Panovníkova doména byla do přelomu 12. a 13. století velmi rozsáhlá a do značné míry splyvala se sférou jeho veřejnoprávní moci. Sestávala v zásadě ze všech vesnic s původně svobodným selským obyvatelstvem v podobě sedláků-dědiců,⁴⁰ jejichž postavení postupně upadalo

37 Ke kostelům viz J a n , Libor: *Die Anfänge der Pfarrorganisation in Böhmen und Mähren*. In: Kruppa, Nathalie – Zygner, Leszek (edd.): *Pfarren im Mittelalter. Deutschland, Polen, Tschechien und Ungarn im Vergleich*. Göttingen 2008 (= Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte CCXXXVIII, Studien zur Germania Sacra XXXII), s. 183–199. Zde je korigována představa, že všechny nejstarší kostely v Čechách musely představovat panovnické založení. Velmi ilustrativní je případ kostela Stětí sv. Jana Křtitele v Dolních Chabrech na okraji Prahy. Dnešní obdélná stavba s půlkruhovou apsidou je zpravidla datována do třetí čtvrtiny 12. století. Pod ní se nacházela obří rotunda o průměru více než 12 m, ve své době druhá největší v Čechách (po Sv. Vítu na Hradě), a níže ještě dvě starší obdélné kostelní stavby. Odpověď na otázku, kdo a kdy je budoval, bohužel archeologie není s to podat. Viz B o h á č o v á , Ivana – P o d l í s k a , Jaroslav: *Průvodce pražskou archeologií. Památky známé, neznámé i skryté*. Praha 2018, s. 295–297 (autorem textu je Zdeněk Dragoun). K soukromým klášterům nejnověji P a u k , Marcin Rafał: *Działalność fundacyjna możnowładztwa czeskiego i jej uwarunkowania społeczne (XI–XIII wiek)*. Kraków – Warszawa 2000; B o r o v s k ý , Tomáš: *Kláštery, panovník a zakladatelé na středověké Moravě*. Brno 2005.

38 Viz pozn. 5.

39 Viz J a n , L.: *Václav II.*, 188–193; t ý ž : *K počátkům*, s. 48–52.

40 K problematice sedláků-dědiců viz V a n ě č e k , Václav: *Sedláci dědici. (Historicko-právní studie)*. Praha 1926 (= Práce ze seminářů právnické fakulty Karlovy university III); Š m e l h a u s , Václav: *Kapitoly z dějin předhusitského zemědělství*. Praha 1964 (= Rozpravy ČSAV 74, 1964. Řada společenských věd IX); L a l i k , Tadeusz: *O dziedzicach zachodniosłowiańskich*. In: t ý ž : *Studia średniowieczne*. Ed. S. Trawkowski. Warszawa 2006, s. 41–45; T r a w k o w s k i , Stanisław: *Heredes in frühmittelalterlichen Polen*. In: Grothusen, Klaus-

a z nichž se stávali poddaní (daň ale platili jako veřejnoprávní, nikoli soukromoprávní břemeno). Vsi se sedláky-dědici mohl panovník postoupit církvi nebo je učinit součástí benefícia, nemohl je však darovat příslušníkům elity do svobodné držby. Zřetelněji se jako vlastní doména rýsují dvory s režijním provozem a závislou čeledí, které spravovali vilikové, a lesní revíry v čele s lovčími.

- 3) Příslušníci elitní vrstvy mohli držet a drželi svobodný půdní majetek,⁴¹ a sice dvory s nevolnou čeledí a vesnice se selským obyvatelstvem jiných kategorií, než jakou reprezentovali sedláci-dědici. Příslušnost k elitě byla zároveň predispozicí pro tvorbu zemského práva na soudních zasedáních (tvorba zemského práva ze strany elitní vrstvy v čele s knížetem, vystupujícím jako *primus inter pares*, byla českou zvláštností, ovšem velmi podstatnou).⁴² Česká elita vládla spolu s panovníkem, a byla tedy součástí vládnoucí oligarchie.
- 4) Od přelomu 12. a 13. století se elita podílela na zlepšování země pomocí kolonizace málo či zcela neosídlených území, která dostávala od panovníka do svobodné držby (královská držba této málo osídlené půdy neměla ekonomický efekt a panovnická doména se začínala restrukturizovat s důrazem na nově vznikající města, kláštery a příjem z dolování). Právě tato svobodná držba upozorňuje na sebevědomí elitní vrstvy, s nímž dokázala zvýraznit své postavení v monarchii prosazením předání málo či zcela neosídlené půdy do alodního vlastnictví (byť předání lenní formou bylo v Čechách okrajově také známo). V 13. století elita budovala často rozsáhlá centralizovaná dominia v příhraničních a horských oblastech, která držela jako svobodné statky⁴³ – přesto se její závazky vůči panovníkovi podobaly v mnoha směrech závazkům pravých leníků. Ve 13. století také došlo k pevnější institucionalizaci zemského soudu, který se v zásadě vyvíjel

---

-Detlev – Zernack, Klaus (edd.): *Europa Slavica – Europa Orientalis*. Festschrift für H. Ludat zum 70. Geburtstag. Berlin 1980, s. 262–285.

41 Důležitost svobodného vlastnictví ve starším přemyslovském období si uvědomuje P a u k , Marcin Rafał: *Der böhmische Adel im 13. Jahrhundert. Zwischen Herrschaftsbildung und Gemeinschaftsgefühl*. In: Hlaváček, Ivan – Patschowsky, Alexander (edd.): *Böhmen und seine Nachbarn in der Přemyslidenzeit*. Ostfildern 2011 (= Vorträge und Forschungen LXXIV), s. 262–263.

42 Není pravda, že autor tohoto příspěvku upírá českému panovníkovi zákonodárnou iniciativu („*die Vorrechte auf die Gesetzgebung*“), jak míní Pauk, jen zdůrazňuje nezávislost nalézání práva, jež panovník mohl stěžejně vetovat (byl samozřejmě součástí tohoto nalézání, buď osobně jako předsedající soudu, či v osobách svých pověřenců, kteří soudu předsedali). Viz P a u k , M. R.: *Der böhmische Adel*, s. 280, pozn. 115; J a n , L.: *Václav II.*, s. 209–215.

43 Ivan Hlaváček vyjádřil názor, že tuto půdu získávali šlechtici od panovníka nejdříve jako léno, pak se její status změnil v dočasnou držbu a posléze v soukromé vlastnictví. Pro konstatování takového vývoje však neexistují žádné pramenné doklady. To vše u vědomí problematičnosti termínů *dočasná držba* a *soukromé vlastnictví* ve vztahu k období středověku. Viz Ivan H l a v á č e k : *Adel und Nicht-Adel an der Schwelle von der Přemysliden- zur Luxemburgern-Zeit in Böhmen*. In: Andermann, Kurt – Johaneck, Peter (edd.): *Zwischen Nicht-Adel und Adel*. Stuttgart 2001 (= Vorträge und Forschungen LIII), s. 164.

od nejstarších historických dob.⁴⁴ Nadále však trval zájem o panovnícká beneficia. V Čechách se profilyovaly některé mocné rozrody, které si zajistily přístup k rozhodujícím úřadům (nejdříve Hraběšici, pak Vítkovci, Markvartici, Ronovci).

- 5) Uvedený souhrn s důrazem na dědičnost, majetkové poměry i příslušnost k panovníkovu okolí dovoluje považovat českou a moravskou elitu 10. až 13. století za dědičnou šlechtu v pravém slova smyslu. V 13. století došlo nepochybně k větší teritorializaci šlechty, spojené nejen s majetkovou restrukturalizací uvnitř země, ale také s přenosem standardů rytířské kultury, především v podobě privátních sídel – hradů. Vznik šlechty jakožto nového sociálního fenoménu nelze klást až do této doby, neboť proces jejího vývoje započal již dávno v době prvních známých Přemyslovců. Někdy se hovoří o vzniku klasické pozemkové šlechty v protikladu ke starší šlechtě beneficiární – i ta však byla „pozemková“.⁴⁵

Nejelitnější část šlechty v 13. století nelze v žádném případě spojovat s panským stavem,⁴⁶ i když především v Čechách lze spatřovat podhoubí tohoto pozdějšího vývoje (důležitou roli zde hrály příslušnost k významnému rodu a podíl na chodu zemského soudu). Dosti složité bylo formování nižší šlechty, byť o její existenci nelze pochybovat minimálně pro přelom 12. a 13. století.⁴⁷ Nepochybně ji vytvářeli níže postavení muži závislí přímo na panovníkovi, ale i na jednotlivých velmožích. V průběhu 13. století se tato vrstva rozrostla o příslušníky manských organizací vyšší šlechty i církevních institucí (zde vstoupili do hry i měšťané).

Příslušníci nejvýznamnějších rodů se v pokročilém 13. století nazývali nejčastěji *barones* či *domini terrae*. Již v letech 1216–1217 dokázala tato vrstva vystupovat korporativně a objevila se v listinách Friedricha II. a papeže pod označeními *universitas magnatum et nobilium Boemie* či *universi suppani per regnum Boemie constituti*.⁴⁸ Tento pocit příslušnosti k privilegovanému

44 K tomu viz J a n i š , D.: *Nalézání*, týž: *Zemské soudnictví na Moravě vrcholného středověku*. Brno 2013, passim.

45 Tyto teze vycházejí z titulů uvedených v pozn. 1, 28–35.

46 Pro moravské poměry viz J a n , Libor: *Stratifikace moravské šlechty a nejstarší klášterní založení*. In: Grabowski, Janusz – Rutkowski, Tadeusz Paweł (edd.): *Kościół w Polsce a sąsiedzi*. Prace dedykowane profesorowi Markowi Kazimierzowi Barańskiemu. Warszawa 2017, s. 173–198.

47 Již v nejstarším potvrzení statut Konráda Oty ze strany krále Přemysla Otakara I. pro Znojensko a Bítovsko z roku 1222 jsou v adrese listiny jako rytíři („*militēs*“) označení všichni příslušníci šlechty z těchto krajů, zatímco dále v textu se hovoří o významných a méně významných urozených mužích („*virī nobiles tam minores, quam maiores*“) a ještě dále jsou ti významnější označeni jako šlechtici („*nobiles*“), kdežto ti méně významní jako rytíři („*militēs*“). Nejvlivnějšími urozenci, s nimiž se král radil, byli župani („*cum fidelibus nostris suppanis, Boemis pariter et Moravis*“); šlechtic („*nobilis vir*“) měl své družiníky („*druho*“). Viz *Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae II. Inde ab a. MCXCVIII. usque ad a. MCCCXXX*. Ed. G. Friedrich. Pragae 1912 (= CDB II), č. 234, s. 222–225.

48 CDB II, č. 127, s. 117; č. 136, s. 125–126. Když král oznamoval papeži Honorovi III.

společenství má starší kořeny. Vyrůstal ze skupinového sebeuvědomění, v průběhu posílení monarchického vnímání základů společnosti v 13. století byl dočasně oslaben⁴⁹ a poté vždy posílen v časech interregna (1278–1283, 1306–1310). Na Moravě bylo ostatně spojení *universitas nobilium terre Moraviae* uvedeno poprvé v listině z 31. srpna 1307 (skupinovému vědomí zde zřejmě do jisté míry bránilo předchozí dlouhotrvající rozdělení země na tři úděly), byť integrační tendence nelze vyloučit již za vlády Přemysla Otakara II. a Václava II.⁵⁰

Nemůže být pochyb o tom, že právní postavení těchto zemských šlechtických obcí v obou zemích posílily závazky krále Jana Lucemburského z let 1310 a 1311. Dne 18. června 1311 vydal král Jan v Brně privilegium, jímž potvrdil urozeným osobám, duchovním i světským, že bude zachovávat všechny zvyklosti a všechna práva i privilegia, jež získali od jeho předchůdců na trůně. Dále slíbil, že nebude vypisovat generální berní jindy než u příležitosti svojí svatby a svateb svých synů a dcer (z lánu se přitom nemělo vybírat více než věrduňk) a že žádný úřad („*officium suppe*“) na Moravě neudělí nikomu jinému nežli Moravanovi. Na základě obecných proseb rodičů také povolil, aby statky mohli dědit synové i dcery a dále bratří a jejich synové, a to do čtvrtého pokolení; jen majetky provinivších se poddaných v dědické linii měly připadnout královskému fisku. Jako zvláštní milost („*graciam specialem*“) oznámil, že knížata, páni a šlechtici se nebudou muset účastnit dobovačných výprav do ciziny a budou povinni jen hájit hranice země proti komukoli, jak věrně slíbili.⁵¹ Tato písemnost a spolu s ní i předpokládaný dokument vydaný pro Čechy, který je kladen již do roku 1310,⁵² jsou v české odborné literatuře známy pod

v lednu 1218, že uzavřel smír s pražským biskupem Ondřejem, činil tak „*habito consilio et consensu nobilium nostrorum*“ a pečtil „*sigillo nostro speciali cum sigillo communi regni Boemie, videlicet sancti Wenczelai, quia comites nostri specialibus non utuntur in facto communi sigillis*“ (CDB II, č. 172, s. 160–161). O této problematice velmi přínosně pojednal A n t o n í n , Robert: *S kým se přel biskup Ondřej? K meandrum v právní krajině Čech na počátku 13. století na základě „známého“ příběhu*. In: Nodl, Martin – Węcowski, Piotr (edd.): *Právní kultura středověku*. Praha 2016 (= *Colloquia mediaevalia Pragensia XVII*), s. 45–63, zde zvláště s. 51–57. Důraz na skutečnost, že v roce 1221 vystupoval v Římě jako prokurátor „*illustris regis et baronum Boemie*“ Jan de Scario, je naprosto zásadní a ukazuje potenci české šlechty raného 13. století.

49 Vždy jde ale o dva prvky, které se navzájem vyvažují.

50 *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae IV. Ab annis 1268–1293*. Ed. A. Boczek. Olomucii 1845, č. 14, s. 374–375. K roli moravské zemské obce v období interregna viz A n t o n í n , Robert: *Formování moravské zemské obce a soubor o český trůn v letech 1306–1310*. In: Ambrožová, Hana et al. (edd.): *Historik na Moravě*. Profesoru Jiřímu Malřovi, předsedovi Matice moravské a vedoucímu Historického ústavu FF MU, věnují jeho kolegové, přátelé a žáci k šedesátinám. Brno 2009, s. 221–235.

51 *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae IV. Vom Jahre 1307–1333*. Ed. P. Chlumecky. Brünn 1854, č. 49, s. 37–38.

52 *Codex juris Bomemici II/1. Documenta juris publici saec. XIV^{mi} (1306–1378)*. Ed. H. Jireček. Pragae – Lipsiae 1896, č. 210, s. 256; K o s s , R.: *Zur Kritik*, s. 94–96. Dochován je pouze formulář se jménem Karla IV. a datem 1348, u něhož se předpokládá, že za předlohu mu posloužilo víceméně slovo od slova Janovo privilegium kladené do roku 1310. K tomu

označením inaugurační diplomy či listy.⁵³ Navíc je formulářově zachován ještě obsáhlejší a preciznější text,⁵⁴ který zřejmě oběma inauguračním listinám předcházel. Josef Šusta jej pokládal za jakýsi Janův programový manifest, jenž nebyl v plně šíři po jeho nástupu na trůn dodržen,⁵⁵ zatímco Václav Chaloupecký – patrně správně – měl text za návrh inaugurační listiny, který nebyl nikdy jako reálné privilegium vydán; sestaven byl údajně v kanceláři biskupa Jana IV. z Dražic ve spolupráci s vysokou šlechtou.⁵⁶ V tomto textu se totiž mezi těmi, jejichž práva měla být zachována, objevuje na prvním místě pražský biskup, následovaný pražskou diecézí, vším duchovenstvem, šlechtici a zeměnými a všemi lidmi království. Mladý král slíbil uvedeným osobám a institucím, že bude dodržovat všechny jejich svobody, zvyklosti, výsady a práva, a to jak na soudu, tak mimo něj. Zavázal se, že nikomu nevydá privilegia svědčící proti těmto právům a že případná vydaná privilegia tohoto druhu odvolá. Zvláště pak chtěl vytknout některá práva, jichž obyvatelé království užívali od starodávna – neměl vyžadovat vojenskou účast šlechty mimo hranice Čech a Moravy, pokud by k tomu sama na základě jeho proseb nebo mzdy nepřivolila. K obraně obou zemí však měli být zavázáni. Za sebe i své nástupce přislíbil, že generální berně bude vymáhána jen ve dvou případech, totiž při korunovaci a svatbě dcery (z lánu nebo mlýna, případně nelánového popluží jeden věrduňk stříbra). Berně měla být placena ze vši poddanské půdy, nikoli však z dominikálu, tj. poplužních vrchnostenských dvorů a půdy přidělené panským služebníkům, tedy ministeriálům neboli manům. Další bod představovalo omezení královského práva odúmrti, přičemž na začátku příslušné pasáže je konstatováno, že Janovi předchůdci toto starobylé právo porušovali. Šlo o to, že v případě, kdy rodiče neměli syny, mohly dědit i jejich dcery, a jestliže nebylo synů ani dcer a nebyla učiněna žádná majetková dispozice, mohli dědit nejbližší příbuzní mužského i ženského pohlaví do čtvrté generace. Pokud by takoví nebyli a nebylo učiněno řádné pořízení, měly statky připadnout králi. Rozhodnutí o statcích provinilců si ponechal král na své

viz C h a l o u p e c k ý , Václav: *Inaugurační diplomy krále Jana z r. 1310 a 1311*. Český časopis historický 50, 1947–1949, s. 69–102, zde s. 70.

53 K této problematice viz H r u b ý , Václav: *Inaugurační diplom krále Jana Lucemburského*. Český časopis historický 16, 1910, s. 298–305; t ý ž : *Über das Privilegium Königs Johann vom 18. Juni 1311 für Mähren. Ein diplomatischer Beitrag zum Nachweis seiner Echtheit*. Prag 1912; K o s s , R.: *Zur Kritik*; C h a l o u p e c k ý , Václav: *Privilegium krále Jana Čechům a Moravanům z roku 1310*. Český časopis historický 15, 1909, s. 52–59; t ý ž : *O privilegiu vydaném Čechům a Moravanům při nastoupení krále Jana Lucemburského*. Český časopis historický 16, 1910, s. 407–411; t ý ž : *Inaugurační diplomy*, R a u s c h e r , Rudolf: *Volební kapitulace a volební reversy panovníků ve státech střední Evropy*. Praha 1926; R o b e n e k , František: *Moravské privilegium krále Jana*. Hlídká 44, 1927, s. 49–55, 97–105, 141–151, 181–189, 221–227, 261–269.

54 *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae II. Annorum 1253–1310*. Ed. J. Emler. Praeae 1882, č. 2245, s. 975–976.

55 Š u s t a , Josef: *České dějiny II/2. Král cizinec*. Praha 1939, s. 131–137, 151–154.

56 C h a l o u p e c k ý , V.: *Inaugurační diplomy*, s. 91–102.

vůli. A konečně místa hejtmánů, purkrabích neboli kastelánů a jakýchkoli dalších úředníků neměla být obsazována cizinci, nýbrž vždy a jen Čechy a Moravany. Cizinci také neměli v obou zemích kupovat a držet nemovité statky; pokud by je získali například věnem, měli je do roka prodat.

Ve srovnání s tímto konceptem je obsah reálné moravské (a formulářové české) písemnosti stručnější a ztrácí se v něm zmínky o starobylém právu, naopak o zproštění vojenské služby za hranicemi se říká, že jde o zvláštní milost. Je tedy nepochybné, že se česká a moravská šlechta v čele s biskupem Janem IV. z Dražic, který pocházel z jejích řad, snažila získat na novém králi z cizího rodu výhody, které předtím z větší části neměla (nešlo tedy jen o stvrzení panujícího stavu, jak uvádí často starší literatura). Generální berně se za posledních Přemyslovců vybírala určitě častěji než jen o korunovacích či svatbách a nic neukazuje na nutnost jejího schvalování zemským sněmem. Čeští šlechtici byli povinni doprovázet přemyslovské krále nepochybně i při výpravách za hranice země. Odúmrtí panovník uplatňoval vždy při vymření hlavní mužské větve a neohlížel se na ženy z nejbližší rodiny či na vzdálené příbuzné. Je nepochybné, že Janovy inaugurační diplomy posílily právní postavení šlechty, především vysoké, vůči panovníkovi a předznamenaly stavovské vnímání.

Ve 14. století pokračoval dále proces vnitřní stratifikace šlechty, a sice nejen s ohledem na obě základní kategorie (vyšší a nižší), ale též uvnitř skupiny nižších šlechticů, byť zatím ani v jednom případě nešlo o zcela vyhraněné pojetí. Na přelomu 13. a 14. století se objevil termín *wladicones* (*vladyky*), který zpravidla označoval příslušníky nejnižší šlechtické vrstvy; k ní náležely také osoby nazývané *clientes* (*panoše*), což byly výrazy poukazující na vztah závislosti. Pro vyšší vrstvu nižší šlechty se vyhranilo označení *milites* (*rytíři*).⁵⁷ Na konci 14. století již lze hovořit o panských rodech či panském stavu, byť jeho dolní hranice tehdy ještě nebyla pevná. Podle Jaroslava Mezníka v Čechách i na Moravě tyto rody spojovalo nejen vědomí urozenosti, ale také společná ideologie, podle níž od pánů vychází veškeré právo, tedy jeho tvorba (nalézání) na zemském soudu.⁵⁸ Právě tato

57 K formování nižší šlechty viz T ř e š t í k , D. – P o l í v k a , M.: *Nástin*, s. 116–118; H l a v á č e k , I.: *Adel*, s. 171–177; J a n , L.: *Václav II.*, s. 216–219.

58 M e z n í k , Jaroslav: *Česká a moravská šlechta ve 14. a 15. století*. In: týž: *Tvář státnoucího středověku. Výbor článků a studií*. Edd. T. Borovský, M. Wihoda, D. Kálhous a D. Maláček. Brno 2008, s. 31–32. Ve zkrácené německé verzi t ý ž : *Der böhmische und mährische Adel im 14. und 15. Jahrhundert*. Bohemia 28, 1987, s. 69–91. K dané problematice viz též velmi přehledný příspěvek P a p a j í k , David: *Nejvýznamnější šlechtické rody na Moravě podle zemských desk*. In: Borovský, Tomáš – Jan, Libor – Wihoda, Martin (edd.): *Ad vitam et honorem*. Profesoru Jaroslavu Mezníkovi přítel a žáci k pětasedmdesátým narozeninám. Brno 2003, s. 519–532. Míňení o součinnosti české šlechty s mytickým Přemyslem Oračem při tvorbě zemského práva vtělil do své právní knihy v závěru 14. století Ondřej z Dubé. Viz N o d l , Martin: *Pozdně středověká transformace Kosmova mýtu o počátcích práv a zákonů kmene Čechů. Kronikáři dvorského okruhu, Maiestas Karolina, Ondřej z Dubé a Viktorin Kornel ze Všehrd*. In: týž – Wihoda, Martin (edd.): *Šlechta, moc a reprezentace ve středověku*. Praha 2007 (= *Colloquia mediaevalia Pragensia IX.*), s. 205–206.

skutečnost byla důvodem, proč nejvyšší česká šlechta zabránila králi Václavu II. vydat na konci 13. století písemné znění zemského práva (může-li se věřit *Zbraslavské kronice*)⁵⁹ a v polovině padesátých let 14. století odmítla přijmout již hotový zákoník jeho vnuka, zvaný tradičně *Maiestas Carolina* (ve věcech trestních a procesních šlo jen o regulaci zemského práva, jeho důležitá část se ale věnovala zajištění panovnické domény).⁶⁰

Osobami z řad panských rodů ovšem král i nadále obsazoval nejvyšší úřady, jež ztrácely svůj původně dvorský charakter a stávaly se stále zřetelněji úřady zemskými. Poklesla role purkrabích královských hradů, neboť část těchto objektů panovník ztratil, ať již prodeji, či častými zástavami, a na zbývajících ustanovoval do úřadu spíše sobě věrné nižší šlechtice (neplatí to pro úřad pražského purkrabího, který se stal jedním z nejprestižnějších v zemi).

V období husitské revoluce i v době bezprostředně následující vzrostla role nižší šlechty, přesněji řečeno její vyšší vrstvy, rytířů (vojenská úloha příslušníků nejnižší kategorie byla však v době bojů nezanedbatelná).⁶¹ Jak v Čechách, tak na Moravě nakonec přiznali páni zástupcům rytířstva menší počet míst přisedících zemského soudu i podíl na obsazování zemských úřadů.⁶² Na konci 15. století nicméně příslušníci panského stavu pocítovali své privilegované postavení za natolik ohrožené nejrůznějšími pronikáním osob z nižších šlechtických vrstev do svých řad, především díky iniciativě panovníka, že tzv. uzavřely panský stav a určily podmínky, za nichž mohli být do tohoto stavu přijímáni dosavadní rytíři. Nejdříve, v roce 1479, přijal takové rozhodnutí zemský sněm na Moravě; šlo v zásadě o vymezení těch rodů, jejichž členové se mohli stát přisedícími zemského soudu. Ze srovnání soupisu „rodů starodávních a od časův v panském řádu stojících“ ve vkladu z roku 1480 se seznamem tehdejších přisedících zemského soudu je však zřejmé, že se přisedící za tzv. starodávné pány prohlásili sami.⁶³ Neodhodlali se pouze k tomu, aby toto postavení přiznali nepřilíživě urozenému Jiřímu Tunklovi z Brnička, který o vzestup již déle usiloval, a Jiřímu z Veitmile, jehož předkové bývali ve 14. století služebníky pánů z Lipé. Situaci by mohlo odpovídat relátorství k zemským deskám,⁶⁴ otázka příslušnosti k elitě

59 *Petra Žitavského Kronika zbraslavská*. In: Fontes rerum Bohemicarum IV. Ed. J. Emler. Praha 1884, s. 61–62.

60 Viz *Hergemöller, Bernd-Ulrich (ed.): Maiestas Karolina. Der Kodifikationsentwurf Karls IV. für das Königreich Böhmen von 1355*. München 1995 (= Veröffentlichungen des Collegium Karolinum LXXIV).

61 Situaci nižší šlechty v druhé polovině 15. století výstižně charakterizuje *Macék, Josef: Jagellonský věk v českých zemích (1471–1526) II. Šlechta*. Praha 1994, s. 50–89.

62 *Mezník, J.: Česká a moravská šlechta*, s. 52–54.

63 K tomu analyticky *Janiš, Dalibor: Moravská šlechta v pramenech zemského práva pozdního středověku. K problematice obsazení zemského soudu a úřadů*. In: *Knoz, Tomáš – Dvořák, Jan (edd.): Šlechta v proměnách věků*. Brno 2011 (= Země a kultura ve střední Evropě XVII), s. 63–79.

64 *Novotný, Robert: Uzavírání panského stavu a problematika nobilitací v pozdním*

v předhusitském období je však u některých rodů značně diskutabilní (pro Moravu Valdštejnové, z Vlašimě, ze Sovince, z Krajku). Poněkud kuriózně působí následné přijetí Jana ze Žerotína mezi pány, neboť příslušníci jeho rodu s erbem lva vyskakujícího z trojvrší (Předbor z Bolelouce, Oneš z Čistého Slemene a další)⁶⁵ patřili mezi absolutní moravskou elitu určitě v druhé půli 13. století, spíše však již dříve. Nakonec i Tunklovi z Brníčka se zdařilo do panského stavu proniknout.⁶⁶ To vše ukazuje na naprosto utilitární postup a ve skutečnosti licoměrný přístup k tradicím, zpravidla tak halasně hájeným.

V Čechách roku 1497 na květnovém sněmu páni rozhodli o pravidlech přijímání za člena panského stavu a v roce 1500 bylo 47 starých panských rodů zapsáno do zemských desk.⁶⁷ Nešlo o úplnou eliminaci panovníka v nobilitačním procesu, ale o silné omezení jeho manévrovacího prostoru. Z uvedených 47 rodů patřilo 31 mezi panskou šlechtu už na počátku 15. století, jedna polovina ostatních se pohybovala na pomezí vyšší a nižší šlechty, zatímco druhou představovali povýšenci předchozí překotné doby. Ani zde tedy nelze konstatovat žádnou jednodušnost a nepochybnou archaickou prioritu.

Vývoj české a moravské šlechty lze sledovat v podstatě po celé období středověku stejným prizmatem, byť doklady pro nejstarší období jsou nedostatečné a nejednoznačné. Jako rozhodující se jeví vztah elit společnosti k panovníkovi. Již pro nejstarší období svědčí písemné prameny o kooperaci (nebo napětí) mezi mocnými rody a přemyslovskými knížaty. Z pozdně francké či saské říše byl převzat systém úřadů s beneficií udělovanými vždy dočasně. Příslušníci rané nobility se podíleli na tvorbě práva při zasedáních a dokázali postupně prosadit jako základní model svobodnou (alodní) držbu půdy. V 13. století vznikala na tomto principu velká šlechtická kolonizační dominia, zároveň však šlechtu ovládl étos rytířské kultury a došlo k posílení monarchických představ (nejde přitom o protimluv). Objevilo se také korporativní vědomí – alespoň prameny o tom svědčí. V období lucemburské dynastie se upevňovalo sebevědomí šlechty a pokračovala její vnitřní diferenciaci (vyšší a nižší šlechta). Cesta 15. století pak vedla ke stavovskému principu. Po celou dobu šlo o dynamický proces, který reagoval na momentální situaci, především ale na vztah s panovníkem. Nelze nalézt žádné rozhodující cézury nebo naopak projevy staletí trvající konzervativní stability. Šlechta se chovala utilitárně, především s ohledem na svůj vlastní prospěch.

středověku. In: Doležalová, Eva – Novotný, Robert – Soukup, Pavel (edd.): *Evropa a Čechy na konci středověku. Sborník příspěvků věnovaných Františku Šmahelovi.* Praha 2004, s. 299.

65 Viz Jan, L.: *Vznik*, s. 80–83.

66 Novotný, R.: *Uzavírání*, s. 297–298.

67 Macek, J.: *Jagellonský věk II*, s. 31–32.

Abriß der Entstehung und Entwicklung des böhmischen und mährischen Adels (mit besonderer Betonung seiner Anfänge)

Aufgrund des einem Torso gleichen Charakters der Quellen lässt sich die Ausformung der Spitze der böhmischen und mährischen Eliten in vor- und frühhistorischer Zeit nicht genau nachzeichnen. Einige Indizien deuten jedoch darauf hin, dass es sich in erster Linie um Familien handelte, deren Stellung auf der erblichen Zugehörigkeit zu dieser Schicht und den Positionen ihrer Angehörigen am Herrscherhof beruhte. Hinzu kamen das Benefizialsystem und der Besitz freien Bodeneigentums. Das schrittweise wachsende Potential dieser Schicht zeigten private Stiftungen von Kirchen (seit der zweiten Hälfte des 10. Jahrhunderts) und Klöstern (nach 1140). Es handelte sich freilich nicht um stabile Strukturen – die auftretenden Familien starben aus bzw. fielen in Ungnade, und dank des Aufstiegs von Einzelpersonen traten neue Geschlechter in Erscheinung. Diese Situation bestand im Übrigen bis zum Ende der Přemyslidenzeit fort.

Die Angehörigen der erwähnten Schicht zeigten ein Interesse am Besitz von Benefizial-Ämtern am Herrscherhof und in den Verwaltungsstrukturen. Es handelte sich freilich nicht um Ämter mit einem Anteil an den Einnahmen des Herrschers, wie die Autoren des sog. mitteleuropäischen Modells des Staates (Dušan Třeštík, Josef Žemlička) anführten, sondern um Ämter mit einer Landausstattung, deren Ertrag in vollem Umfang dem Benefiziar diente. Hierbei ähnelten die böhmischen Benefizien den Lehen in Westeuropa, freilich handelte es sich bei ihnen lediglich um zeitweilige Besitzungen.

Die Angehörigen der Eliteschicht konnten über freien Bodenbesitz verfügen bzw. taten dies, wobei es sich um Höfe mit unfreiem Gefolge und Dörfer mit bäuerlicher Bevölkerung handelte, die – im Unterschied zu Erbbauern (ursprünglich freie Bauern, die lediglich dem Fürsten bzw. Herzog unterstanden) – anderen sozialen Kategorien angehörte. Die Zugehörigkeit zur Elite stellte zugleich eine Prädisposition für die Schaffung des Landesrechts auf Gerichtsverhandlungen dar (die Schaffung des Landesrechts vonseiten der elitären Schicht mit dem als *Primus inter pares* auftretenden Herzog an der Spitze stellte eine – jedoch grundlegende – böhmische Besonderheit dar). Die böhmische Elite herrschte zusammen mit dem Landesherrn, und bildete folglich einen Bestandteil der herrschenden Oligarchie.

Seit der Wende vom 12. zum 13. Jahrhundert beteiligte sich der Adel am Aufstieg des Landes mit Hilfe der Kolonisierung wenig bewohnter bzw. gänzlich unbesiedelter Territorien, die er vom Herrscher zu freiem Besitz erhielt (der königliche Besitz dieses kaum besiedelten Bodens brachte keinen ökonomischen Gewinn und die herzogliche bzw. königliche Domäne wurde im Hinblick auf die neue entstehenden Städte, Klöster und die Einnahmen aus den Bergwerken restrukturiert). Gerade dieser freie Besitz verweist auf das Selbstbewusstsein der elitären Schicht, die so ihre Stellung innerhalb der Monarchie mit Hilfe der Durchsetzung der Übergabe wenig bzw. gänzlich unbesiedelten Bodens in allodiales Eigentum zu festigen vermochte (wenngleich die Übergabe als Lehen in Böhmen nur in Einzelfällen dokumentiert ist). Im 13. Jahrhundert errichtete die Elite häufig umfangreiche zentralisierte Domänen in Grenz- und Bergregionen, die sie als freien Besitz besaß – wenngleich ihre Verpflichtungen gegenüber dem Herrscher in vielerlei Hinsicht den Verpflichtungen wirklicher Lehnsträger ähnelten.